

ХРИСТО БОТЕВ И РУМЪНСКАТА ЛИТЕРАТУРНО- ОБЩЕСТВЕНА МИСЪЛ ОТ 70-ТЕ ГОДИНИ НА МИНАЛИЯ ВЕК

Илия Конев

Най-съдържателните години от живота си Христо Ботев прекарва в Румъния, главно в градовете Александрия, Браила, Галац и Букурещ, където е още през 1867 г. и после почти непрекъснато от 1872 до пролетта на 1876 година. Там той започва и завършва по-голямата част от своите литературни и революционни подвизи, които определят мястото му на пръв по значение вдъхновител и ръководител на българското революционно-освободително движение след смъртта на Васил Левски, на гениален поет и мислител, чиито творби характеризират високите естетически постижения на българската художествена литература от Възраждането. Обърнат с чувства и мисли всякога на юг от Дунава, към поробените му сънародници, на румънска земя той създава своето зряло поетическо творчество; в Галац написва Символ-верую на Българската комуна, а в Браила и Букурещ редактира едни от най-добрите списвания тогава български вестници и последния орган на БРЦК — в. „Знаме“. В столицата на Румъния, където през отделни периоди изтъкнати дейци на българската култура и националноосвободителна революция работят свободно, подкрепяни и симпатизирани от румънската свободолюбива общественост, Христо Ботев начертава и плана на онова историческо по своя смисъл преминаване на Дунав с парахода „Радецки“, което оставя в историята още едно блестящо доказателство за пълното единство на думи и дела в борческия му път.

Всичко това е основание да се потвърди, че в живота и бурната активност на Христо Ботев след 1867 г. Румъния не означава само основен биографичен момент. Значението ѝ не е единствено в това, че с нея са свързани незабравимите дни, които българският поет и революционер прекарва заедно с Васил Левски в изоставената ветрена мелница край Букурещ, първите му самостоятелни стъпки в журналистиката, отговорната му дейност сред българската революционна емиграция или пък българското училище в Букурещ, където през 1875—1876 г. е обмислял съдържанието на в. „Знаме“ и всяка вест за положението в България и на Балканите. Значението на Румъния в случая сигурно не се изчерпва и с твърде важния факт, че тя е била гостоприемна спрямо този неустрашим представител на нашите „немили-недраги“ хъшове, на многобройната българска емиграция. Защото след България и Русия Румъния е страната, която със своите остри класови противоречия и неединни насоки на вътрешното си развитие дава най-много суров материал на неговата будна и търсеца мисъл, опознала феодалния гнет във

всичките му форми, открила историческата перспективност на борбата за национална и социална свобода. Тя е арена на остри конфликти, в които Ботев е могъл да забележи както неволята на селските маси и грубата експлоататорска същност на чокоите, така също дипломатическите ходове на различни правителствени партии и своеобразните форми, в които се осъществява борбата за окончателното освобождение на румънския народ. Сама включена активно в основните движения, които след Кримската война характеризират развитието на Югоизточна Европа, Румъния е страната, в която се осъществява най-важният и най-динамичният етап от духовното съзряване на българския поет-революционер и това не може да няма по-особено значение.

Този етап от идейно-творческото възмъжаване на поета-революционер има своите измерения в писмата, а също в стихотворните и публицистическите му произведения, в неговите разбирания по основните актуални въпроси, но те едва ли е нужно да бъдат по-подробно отбелязвани тук. Необходимо е обаче да се изтъкне, че много от онова, което образува съдържанието на този близо десетгодишен период, означен външно с писма до доктор Атанасович и Найден Геров от 1867—1868 г. или пък с „Майце си“ и „Обесването на Васил Левски“, пряко или косвено е свързано с Румъния. И тази именно връзка, разкрита в нейната пълнота, може да ни представи най-добре значението, което Румъния има в живота и бурната активност на Христо Ботев след 1869 г. Непълен се оказва например всеки анализ на социално-философските му стихотворения, ако не изтъква определено, че те не възникват независимо от румънската действителност, която засягат пряко тематично и преди всичко с художествените си обобщения. „В творчеството на Ботев — забелязва Пантелей Зарев — се усеща влиянието и на близката му околна среда, и на пошироката историческа обстановка. И то — историческата обстановка не само у нас, а и в чужбина. И още една особеност: Ботевата лирика се ражда от поетически традиции, които не са само домашни... В нея намират отглас преживяванията на народа ни и стремежи и вълнения с общочовешка значимост.“¹

Още по-вярна е тази констатация, ако се отнесе направо към годините, които Ботев прекарва в Румъния, и процесите, които наблюдава там, тъй като Румъния е неделима част от „околната му среда“. В помнатите стихотворения са пресътворени съществени черти от националния живот на българите и техния революционен подем, но същевременно — и страданията на румънския народ, които неведнъж вълнуват дълбоко мисълта на поета. За разлика от „Странник“, „Хайдут“, „Хаджи Димитър“ или „Обесването на Васил Левски“ — всичките с чисто български мотиви — социалната основа на стихотворения като „Странник“, „Моята молитва“, „Борба“, „До моето първо либе“ или „Гергьовден“ е типично българска и заедно с това съдържа черти на румънската действителност. Повикът на автора им срещу неволята и безправното положение на ограбените, на потиснатите и обезправени народни маси не се изчерпва само с протеста му срещу бедственото и повече нетърпимо положение на българите. Не случайно в тия стихотворения поетът последователно избягва национално определящите изрази и с мисълта си обгръща в по-широки рамки „мъртав свят коварен“, „теглила на сиромаси“, „приказки за стари времена и песни за нови теглила“. Дори и там, където повече конкретизира социалната основа с определени черти на българската действителност („И там тегли сърце ранено, там де е се с кърви обляно...“), обобщенията са също по-обхватни и засягат типични за времето

¹ Пантелей Зарев, Христо Ботев — в История на българската литература, т. II, София, 1966, стр. 551.

човешки съдби — „брат брата продава“, „плачи сирота вдовица“, „теглят без дом дечица“; или основателните надежди към „бога на разума“, „защитник на робите“ —

На когото щат празнуват
денят скоро народите.

През пролетта на 1871 г., когато така определено го занимават въпросите за бъдещето на човечеството и неговото настояще, което над българите тегне с жестоко политическо, социално и духовно робство, а над румъните — повече със социален гнет, Ботев е в Браила и Галац. Тук, както и в други румънски градове, той е могъл да види онази реална картина, която пресъздава в стихотворението си „Гергьовден“ с цел да осмее отличителна особеност на обкръжаващия го „мъртав свят коварен“, в който „често скришом плаче“.

Черти от румънската социална действителност тогава са обобщени и в контрастна картина, която образува истинската идейно-естетическа основа на стихотворението „Борба“. И тук поетът обобщава върху основата на богат жизнен материал, който наблюдавал и изучавал непосредствено както в поробеното си отечество, така също в Русия и Румъния. Силното патриотично чувство, което се накърнява до болка от робската неволя на народа и се повишава с всеки нов успех на разрастващата се националноосвободителна революция, се слива със стенанията и борбите на другите народи. Правдива е констатацията на Пантелей Зарев: „Ботев е съзърцавал историята като че ли с нейните две страни: идеалната, онова възторжено, пламенно-ласкаво, мамещо напред видение на утрешния ден, което е грабвало духа му, и реалната — жестоката, протичащата сега битка на барикадата, чудовищно студено равнодушие у околните към идеалите на новото. Между тези две страни на историческия ден е бил разпъван поетът.“¹ Така в същност поетът се оказва в състояние да охарактеризира и отрече един морал в името на друг, а обобщенията си, валидни напълно и за Румъния, да отнесе към своята съвременност в нейните по-широки измерения: | | | |

Свестните у нас считат за луди,
глупецът вредом всеки почита:
„Богат е, казва, па го не пита
колко е души изгорил живи,
сироти колко той е ограбил
и пред олтарят бога измамил
с молитви, с клетви, с думи лъжливи.“

И още .

И в това царство, кърваво, грешно,
царство на подлост, разврат и сълзи,
царство на скърби, зло безконечно.
кипи борбата и със стъпки бързи
върви към своя свещени конец. . .
Ще викнем ние: „Хляб или свинец!“

Впрочем в своята публицистика в съответствие с възможностите на саия жанр Ботев е оставил немало преки доказателства за това, че Румъния нанстина е част от социалната основа на поетическите му обобщения. Така в статията, която помества в брой 14 на в. „Знаме“ от 1 май 1875 г., той изповядва своята вяра, че само „разумният и братски съюз между народите е в състояние да унищожи теглилата, сиромашията и паразитите на човеческия род“ и подчертава по-специално следния факт: | | | |

¹ Пантелей Зарев, Христо Ботев — в История на българската литература, т. II, София, 1966, стр. 566.

„И наистина в коя държава силните не държат слабите в ръцете си, богатите — бедните, а управителите — сичкият народ? Преминайте сичките меридиани и успоредни кръгове и вижте ще можете ли да намерите изключение из това общо правило, а ние нека укажем мимоходом на един факт, който днес произхожда пред очите ни и на когото авторът е днешното румънско правителство и после вече да преминеме на самия си предмет. Какво прави днес румънското правителство в своите парламентарни избори? За да остане и за напред на шията на народът и за да може да земе от него сичко и да му не дава кату речи нищо, то употребява такива грозни насилия против неговото право и воля, щото не можем даже и да помислим, че буквата на техните буржоазно-конституционни закони има какъв годе смисъл за силните и богатите „от мира сега“. И наистина съгласно ли е днешното поведение на румънското правителство не с човешината и със здравия разум, но с конституционния закон? Кой член или параграф от тоя закон дава право на правителството да бие с ръцете на „чомагашите“ и полицейските банди секиго, който би гласоподавал против неговото желание и който би поискал да стане свободен барем в симпатиите си към известни свободолюбиви личности?“

Запознат така добре с тази класово противоречива социална действителност в резултат на непосредните си и не бегли впечатления от нея, Ботев я има пред вид и в други случаи — винаги когато поставя или решава актуални идейно-политически и други въпроси, които не се отнасят само до задачите на българското националноосвободително движение. Своите съждения той изгражда и върху примери от румънската действителност, без всякога да ги отбелязва конкретно. Затова и обобщенията му грабват веднага с богатата си съдържателност и всеобхватност, с точния анализ на дълго наблюдавани социални явления. „Известно е всекиму — пише той в последния брой на „Знаме“, — че нуждата и страданията сближават и съединяват хората, накарват ги да бъдат помежду си искрени, да си помагат един другиму, за да се избавят от общото зло. Всички сиромаси работници от каквато и да са народност, дето и да живеят, са братя помежду си, братя по страдание и по мащеха-съдба. Потъпкани и ограбени от правителствата и богатите, ако и да се трудят до изнемогване, пак нямат що да ядат, пак живеят по-зле от скотове.“

*

Приведените примери очертават само едната страна на значението, което Румъния има в идейно-творческия път на Христо Ботев, давайки му след Русия и наред с поробеното отечество най-много жизнен материал за поетическа и публицистическа интерпретация на неговата съвременност. Очевидно е, че за автора на „Борба“, „Към брата си“ и „Гергьовден“, за редактора на „Дума на българските емигранти“, „Будилник“ и „Знаме“ Румъния не е само гостоприемна земя, а част от оня „мъртав свят коварен“, дето „глупеца вредом всеки почита“; част от онова „царство на подлост, разврат и сълзи“ „на „зло безконечно“, в което:

Кипи борбата и със стъпки бързи
върви към своя священи конец. . .

Но годините, които Ботев прекарва в Румъния, са все още слабо документирани, поради което и нейното място в идейно-творческия му път остава неразкрито. А колко много ни е нужно да знаем в подробности как е започнал и как е завършвал денят на Ботев в Румъния през всичките девет години на пребиваването му в нея; кои са били всички негови румънски приятели

и какви техни мисли и дела ги обединяват; какво е чел на румънски език и какво е било отношението му към румънската литература и култура, към румънския периодичен печат, който неизбежно е задържал вниманието му? Какво по-точно той и Нечаев са разговаряли за Румъния през лятото на 1869 г., когато са заедно на един пуст остров на Дунав, и доколко са успели да разпространят в Румъния прокламации и други руски революционни произведения. Тя, румънската свободолюбива общественост в Браила, Галац и Букурещ, активен участник в борбата за социална правда и национално обединение на румънското отечество, чувствувала ли е близка до себе си този необикновен българин, познавала ли е по-отблизо неговия светъл идеал и силата на неговия поетически талант; приемала ли е основните обобщения на неговата поезия и публицистика? Имала ли е в ръцете си в. „Знаме“ и оня първи брой на „Нова България“, пропит изцяло от революционното вдъхновение на редактора му? Или пък този Ботев, който е опознал така добре социалните закони на румънския живот тогава, е забелязан само от единици и единствената му близка среда съставят българските революционери емигранти, едни от които го последват и в пътя му към Стара планина?

Трудно е да се отговори точно на тези въпроси. Поискаме ли да посочим сигурни факти за отношението на Ботев към отделни сръбски дейци, и обратно, за отзвук на неговата публицистика и поезия в Хърватско, Черна Гора или в Сърбия, достатъчно е да разворим популярните тогава сръбски и хърватски вестници с демократична програма („Обзор“, „Раденик“, „Рад“, „Глас Црангорца“) и в тях ще намерим не само препечатани статии из „Знаме“ и съобщения за редактора му, но и подробни информации за „Славянската дружина в Букурещ“, на чието ръководство е бил член, за необикновеното негово и на четата му пътуване по Дунав с парахода „Радечки“, за първите боеве и родената в тях легенда, че войводата е жив и ако нищо лошо не се случи, скоро с четата си той ще се озове в София.

Не може да се каже същото за онова, което свързва Ботев с Румъния, с румънската обществена и литературна мисъл. Издавани в Браила и Букурещ, вестниците му остават без отзив в румънския печат. Когато през 1875 и 1876 г. сръбски и хърватски вестници препечатват програмни статии на в. „Знаме“ и всички прокламации на БРЦК, румънският печат по обясними тактически причини отминава подобни факти на новата българска история, макар светът да е знаел, че те стават реалност на румънска земя. Когато наскоро след смъртта му хърватската и сръбската литература откриват поетичния талант на Ботев, когато и други национални литератури го превеждат, а в родината му се устройват паметни чествувания, румънската литература още не споменава неговото име — първите румънски преводи на Ботеви стихотворения се появяват твърде късно — през началните десетилетия на нашия век. От руските му приятели в Румъния, които получили румънско поданство и останали да живеят Румъния, могли са да направят това например Константин Доброджану Гера и Замфир Арборе-Рали. Тъкмо през 80-те и 90-те години на миналия век Доброджану Гера развива активна литературно-критическа дейност и поставя по-определено началото на румънската марксистка литература критика, но сигурно съществени причини не са му позволили да посвети на своя български приятел специална статия, въпреки че в сравнение със Судзиловски го е познавал по-слабо.¹ Както личи от книгата на Георги Бакалов „Руските приятели на Христо Ботев“, Замфир Арборе-Рали е познавал по-отблизо българския поет-революционер и още в 1878—1879 г. съставя

¹ Петко Р. Славейков, Любен Каравелов, Христо Ботев и Захари Стоянов в спомените на съвременниците си. София, 1967, стр. 452—453.

една биография, чийто ръкопис обаче се изгубва след две години при един полицейски обиск. „Помня добре аз Христо Ботева, който е идвал у дома — пояснява той в писмото си до Георги Бакалов. Той ми направи впечатление със своята вънкашност, ум и революционен темперамент. Ние го смятахме за свой другар по убеждения, революционер в тоя смисъл, каквито самите ние бяхме тогава...“¹

И в румънските държавни архиви не са открити по-значителни документи, които биха ни помогнали да възстановим и обясним научно всичко важно във взаимоотношенията на Христо Ботев с румънската свободолюбива общественост. Извършените досега специални проучвания на румънски и наши автори в румънските държавни архиви не са особено резултатни. При стотици запазени в тях документи за действителни и мними български „градинари“, преминали Дунав и поискали убежище в Румъния, за просветната дейност на българи-емигранти, някои от които са били на държавна служба, за Ботев са открити само няколко документа за следването му в Медицинския факултет в Букурещ, учителстването му в Исмаил и пр.² От такава естество са и новите данни, които румънският историк Николае Чакир откри в румънските архиви и отпечата в брой 7886 на в. „Отечествен фронт“ от 13. I. 1970 г.; както вече се писа,³ благодарение на тях въпросът за рождената дата на Ботев (25. XII. 1847 г.) се реши окончателно. Досегашните резултати обаче не са намалили усилията за издирване на документи относно дейността на Христо Ботев в Румъния, напротив — по-реални стават предположенията за съществуването на подобни документи, които несъмнено ще хвърлят обилна светлина върху някои още недостатъчно изяснени страни от живота на българския поет-революционер в Румъния, върху връзките му с румънската литературно-обществена мисъл. В статията „Принос към биографията на Христо Ботев“ Михаил Димитров и Никола Трайков съобщават само няколко издирени от тях документа за едно разкъсано на парчета българско писмо, намерено у Ботев при арестуването му през 1872 г., когато бива разкрита революционно-пропагандната дейност на руски революционери-емигранти в Румъния. И веднага ни отнема познатият интерес към тази страна от живота на Ботев в Румъния, разгаря се любопитството ни да научим повече неща за нея въпреки недвусмислената и категорична констатация на двамата автори: „След продължителни търсения и справки, убедихме се, че съдебната преписка по делото от 1872 г. не се намира в държавните архиви в Букурещ.“ Или: „Специално за Христо Ботев ние положихме максимални усилия да издирим в държавните архиви всичко, което се съхранява там. За съжаление обаче се оказа, че липсват много документи. Не се оказаха налице преписките за разрешенията по издаването на „Дума на българските емигранти“, „Будилник“, „Знаме“ и „Нова България“. Не са постъпили в държавните архиви досиетата на държавната сигурност отпреди Освобождението и са изчезнали преписките на букурещкия окръжен съд.“⁴

В същност румънският период от живота на Христо Ботев е разглеждан твърде подробно в огромната литература за него. Преобладава обаче биографичното в онова, което има по-пряко отношение към въпроса за връзките

¹ Георги Бакалов, „Руските приятели на Христо Ботев, София, 1937, стр. 73—75.

² Вж. Никола Трайков, Ботев в Александрия и Исмаил — Христо Ботев, Сборник по случай сто години от рождението му, София, 1949, стр. 74—96.

³ Иван Унджиев, Рождената дата на Христо Ботев, в. Отечествен фронт, бр. 7874, 21. I. 1970, стр. 4.

⁴ Михаил Димитров и Никола Трайков, Принос към биографията на Христо Ботев, Известия на Института Ботев—Левски, книга трета, София, 1959, стр. 271, 276.

му с румънската литература и с румънската обществена мисъл. На усилията на изтъкнати изследвачи на Ботевото дело, като Михаил Димитров, Георги Бакалов, Александър Бурмов, Никола Трайков, Петре Константинеску-Яш и други, които са проучвали румънските държавни архиви или са установявали приятелите на Ботев, днес дължим редица важни биографични подробности: къде е живял Ботев в Букурещ, кога точно е бил в Браила и Галац, кога пристига в Исмаил и докога учителствува в този град, кои са руските му приятели в Румъния и в какво се състои същността на неговата дружба с тях. Колко постоянство и труд са били необходими за установяването на тези подробности, личи добре от посочената вече статия на Михаил Димитров и Никола Трайков „Принос към биографията на Христо Ботев“, както и от изследването на Никола Трайков „Ботев в Александрия и Исмаил“, което се отличава с богата и убедителна аргументация по въпроса. Авторът ѝ показва несъстоятелността на случайни твърдения, с които избобилствуват много проучвания, и мотивирано доказва пребиваването на Ботев в Александрия, учителстването му в Исмаил и условията, при които то е станало възможно, характера на дейността му там и неговите срещи с руския революционер Нечаев, с будните българи в този град. Може само да се съжالياва, че сравнително малък е броят на такива документални проучвания за живота на Ботев в Румъния. Подобно значение имат също някои от изследванията на румънския ботевовед Петре Константинеску-Яш, по-точно публикациите му „Ролята на Румъния през епохата на възраждането на България“, „Христо Ботев в Румъния“, „Из дейността на Христо Ботев и на други български революционери в Букурещ“ и „Ботев и прогресивното движение в Румъния“. Пряко отношение към интересувания ни тук въпрос имат още монографичното изследване „Из историята на румъно-руските революционни връзки през 1849—1881 г.“ (1955), специално параграф четвърти, дето се разглежда „ролята на българските и полски емигранти в разпространяването на идеите на руските революционери-демократи в Румъния“, както и студията на Тамара Гане „Общи елементи в развитии передовой румънской и болгарской литературно-критической мысли под воздействием русских революционеров-демократов...“ (Romanoslavica, IX, 1963, стр. 291—339).

Всички тези изследвания съдържат важни подробности за живота и дейността на Христо Ботев в Румъния. Все пак и до днес остава нереализирана една по-пълна характеристика на духовната атмосфера, която го е обкръжавала в Исмаил, Браила, Букурещ; на типологически близкото и сродното в развитието на българската и румънската литература от ония години; на връзките, които сродяват Ботев с румънската литературна и обществена мисъл. Тази именно страна на въпроса е осветлявана сравнително по-малко в отделни части от труда на Евгений Волков за Христо Ботев, в съответните проучвания на Георги Бакалов за руските приятели на Христо Ботев, в студията на Петре Константинеску-Яш „Ботев и прогресивното движение в Румъния“¹, в статията на Тамара Гане и други проучвания.² А тъкмо тя е най-съществената и заслужава да бъде изяснена по-пълно.

¹ Поместена е в сборника с изследвания за Христо Ботев, издаден по случай 100 г. от рождението му — София, 1949.

² Вж. също статиите на Василе Христу: Христо Ботев и Румъния — Светлоструй, VI, 1934, бр. 6, стр. 4; Румънските другари на Христо Ботев — Мисъл и воля, V, 1935, бр. 8, стр. 3, бр. 9, стр. 2, бр. 10, стр. 4; Един съвременник на Христо Ботев и Добруджану Гера — Пробуда, 1935, бр. 39; Христо Ботев: Добруджану Гера, Литературен глас, IX, 1937, бр. 358, стр. 4; Христо Ботев и д-р Н. Русел — Българска мисъл, XII, 1937, кн. 5, стр. 309—314; За Ботевиия другар д-р Николае Зубку-Кодряну — Исторически преглед, V, 1949, кн. 3—4, стр. 489—494.

С представители на румънската общественост Христо Ботев не се запознава веднага след пристигането си в Букурещ. И в атмосферата на румънската литература от ония години той навлиза бавно, без каквито и да било предварителни знания за нея. Идването му в тази страна е в голяма степен случайно, решение за това той взема не като ученик в Одеса, а в Карлофер, след като се звърща от Русия. Ето защо трудно би могло да се допусне, че в Одеса той формирал в себе си по-конкретни представи за Румъния и румънската литература, каквито Любен Каравелов съзнателно си изработва за Сърбия, четейки още като студент в Москва сръбски вестници, отделни произведения на Вук Караджич и други творби на сръбската литература.

В това отношение Христо Ботев се отличава и от Георги Раковски. Още преди 1864 г., когато след разтурянето на Първата българска легия в Белград се установява в Букурещ, първият български революционер-демократ получава разностранна информация както за живота на българската емиграция в Румъния, така също и за политическата обстановка в нея. Значението на тази информация като фактор, който благоприятствува за активната му дейност в Румъния, изсянявам в труда си „Българо-румънски литературни взаимоотношения през Възраждането“.

Разбира се, като български патриот, закърмен в народната съпротива срещу робството, Христо Ботев е знаел за гостоприемството, което много българи-родолюбци срещат в Румъния, но това далеч още не подсказва никакви по-специални интереси към нейната литература и култура, към нейното минало и политическо настояще. Всичко това Ботев ще усвои в определена степен през своите девет румънски години, през които и дейци на румънската общественост ще опознаят силата на неговата личност, ще се откажат от невярната си представа за хвърления във фокшанския затвор български бунтовник и ще се възхитят от чистотата на неговото родолюбие, от силата на неговия революционен демократизъм. През тези девет години ще еволюират Ботев и отношението на румънската обществена мисъл към него — „хъша“, поета, редактора на в. „Знаме“ и необичайния капитан от парахода „Радецки“.

В първите две години от пребиваването си в Румъния Христо Ботев е сам и предимно в българска среда. Той не знае румънски език и още не може да чете свободно нито румънската преса, нито произведения на румънската литература.¹ Пък и неуреденото му положение не благоприятствува за това — заангажиран е с мисълта за своето препитание, за настоящето и бъдещето си, и тази мисъл често го отправя към известните тогава заможни българи в Румъния, за да иска съдействието им.² Като студент в медицинското училище в Букурещ той също ще да е предпочитал сънародниците си и едва ли ще да е установил по-плодотворен контакт с румънски студенти. Знае се, че Ботев бързо напуска това училище и дори само върху основата на този факт може

¹ В писмото си до Найдено Геров от 1. XII. 1868 г. Христо Георгиев, като обяснява състоянието на въпроса по назначаването на Христо Ботев за учител, казва: „Ази се трудя давно го настаня в Александрия за втори учител, но не знам шели да се срещни, като той не знай влашки.“ (Из архива на Найдено Геров, книга I, София, 1911, стр. 288.) В писмото си от 1. II. 1869 г. до Ангел Рапанович в Исмаил, от когото зависело самото назначаване, Христо Георгиев оправдава Вашето съгласие нищо да не върши. Господин Петков не владее много добре румънски език, но надявам се в кратко време да го изучи.“ (Цитат по статията на Михаил Димитров и Никола Трайков, Принос към биографията на Христо Ботев, Известия, стр. 258.)

² Сравни писмата му до Найдено Геров и писмата на Ботю Петков до него, печатани в „Архив Найдено Геров“.

да се заключи, че месеците, прекарани в училището, не представляват начален момент във връзките му с румънската общественост, ако изключим тук най-общите му впечатления от румънската действителност.

Такъв момент представлява учителствуването му в град Исмаил. Този пост създава благоприятни предпоставки за установяване на по-непосредни контакти с румънски учители и културни дейци. Общителен по характер — такъв го представят в спомените си всички негови съвременници — той е бил достъпен за всички, които са желали неговата близост. Пък и внушителната му външност е предразполагала към това, както и любопитството да се общува с този интересен човек, учил се в Русия и възприел там като свое верую борбата срещу всяка тирания за лична и обществена свобода, за справедлив социален ред. Най-близки до този период са спомените на Стефан Хаджи Гендов и ето как той предава неговата външност: „Имаше дълга коса, пусната до раменете, права, пушеше много... Беше здрав, як, гърди — широки. Очите му бяха миловидни, спокойни... Говореше, че трябва да стане освободение, стига вече тирания, стига турците да владеят. Често говореше и за социализъм. Разправяше за казашки игри и сам играеше.“¹

Но този български учител е бил в началото и предпазлив в отношенията си към другите. Знаел е, че е преследван, бил е откровен и споделял своите разбирания предимно в средата на изпитани приятели, каквито са били руските му другари. Няма сведения, от които да се вижда, че в този по-интимен кръг са влизали и румънски дейци от Исмаил, каквито сигурно ще да е познавал. В този смисъл може да се приеме, че и сега, както и през предходната година и половина, Христо Ботев е живял с проблемите на своя народ в атмосферата на руските приятели и руската прогресивна обществена мисъл. Установените преди с нея контакти продължават и се обогатяват при други условия — първо в Исмаил и после в Букурещ — до края на живота му. Сега се извършва едно по-задълбочено възприемане на ония истини за живота, към които го насочва добре познатата му българска действителност и неговото общуване с руската свободолюбива обществена мисъл. Продължението на едно вече добре поставено начало в идейното формиране на Христо Ботев,² извършвано пак под въздействието на руската прогресивна мисъл — ето основното, което характеризира Ботев в Исмаил, а в определена степен, както ще видим, в Бранла, Галац и Букурещ. „Аз бях разгледал книгите на Ботев — твърди приятелят му Димитър Паничков във връзка с едно свое гостуване в Исмаил. Те бяха руски и полски, руските — „Полярная звезда“, „Колоколь“ — Огарьов и Нечаев — и малки тънки листове стихотворения от Сребреников.“³ Това съвпада с поясненията, които сам Ботев дава на Иван Андонов за общуването си с руската литература и с дейци на руското прогресивно движение: „... Ето защо аз изучих най-напред Пушкина, Байрона, Лермонтова и други. От другарите си по тайни пътища бях прочел Писарева, Добролю-

¹ Петко Славейков, Любен Каравелов, Христо Ботев, Захари Стоянов в спомените на съвременниците си, цит. изд., стр. 369.

² За това начало Стефан Хаджи Гендов казва в спомените си несъмнено правдиво неща: „Не зная как, но между нашите другари възникна идея да си уредим наша собствена библиотека. Ние измолихме, ако се не лъжа, от Н. М. Тошкова една стая в дома му и там поместихме книгите си. Между тях помня „Что делать?“ от Чернишевски и „Накануне“ на Тургенева, които четехме до скъсване; съчиненията на Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Тургенев, Гогол, а също и цариградските български издания и вестници. От ръцете ни не падаха съчиненията на Добролюбов, Писарев и други, от които идеи мнозина от нас, а в това число и Христо Ботев, силно се увличаха.“

³ Петко Славейков, Любен Каравелов, Христо Ботев, Захари Стоянов в спомените на съвременниците си, цит. изд., стр. 392.

бова, Чернишевски, Достоевски и други, а когато напуснах Русия и влязох в свободна Румъния, мене постоянно ме посещаваха руски емигранти."

Тези именно връзки и контакти с руската литература и с дейци на руските прогресивни обществени движения, които Ботев отново възстановява по-определено в Исмаил и поддържа в Букурещ, са сравнително добре изяснени в съответните научни изследвания, особено в студията на Георги Бакалов „Руските приятели на Христо Ботев“. Установени са преди всичко най-близките на Ботев руски и румънски обществени дейци — Сергей Нечаев, Николай Петрович, Зубку-Кудряну, д-р Николай Константинович Русел (Судзиловски), Замфир Арборе-Рали, Константин Доброджану Гера, Александър Шапченко, Меледин и др., които заедно с българския си съидейник пренасят и разпространяват революционна литература, обсъждат различни актуални въпроси, споделят свои преценки.

Особено важно значение има фактът, че тъкмо тези руски приятели на българския поет-революционер са първите пропагандатори на социалистическо-утопически и социалистически идеи в Румъния. В студията на Петре Константинеску-Яш „Влиянието на руските революционери-демократи от XIX в. върху идейните движения в Румъния между 1850 и 1880 г.“ (том четвърти на академичната История на Румъния, стр. 492—502, издадена през 1964 г.), както и в редица други изследвания относно руско-румънските връзки и началния етап от развитието на румънското социалистическо движение, се очертава твърде подробно тази важна страна от дейността на посочените руски емигранти и техните румънски и полски съмишленици. Във връзка с дейността на Нечаев например се посочва, че през 1870—1872 г. в Браила и Галац се образува тайна революционна група; че през есента на 1875 г. в Букурещ се създава друга подобна група, съставена от румънци, руснаци, българи и поляци; че всички те — Нечаев, Зубку-Кудряну, д-р Русел, Доброджану Гера и пр., разпространяват активно брошури и други произведения с революционно съдържание. Всичко това се отразява положително върху борческите традиции в развитието на румънския народ, които въпреки неблагоприятните вътрешни условия не стихват и намират ярък израз в протестните стачки на работниците, в живота на селяните, в румънския демократичен печат.

Понеже в тази съдържателна дейност на руските емигранти в Румъния и техните румънски приятели проличава несъмненото участие и на Христо Ботев, с основание можем да търсим в нея един от твърде специфичните елементи на връзките му с румънската обществена мисъл от 70-те години на миналия век, онова, което я сближава и обединява с революционно-демократичните движения в Русия и България. Безспорен исторически факт е, че в началния етап от пропагандата на социалистическо-утопически и социалистически идеи в Румъния се обединяват най-ярките достижения на руската, българската и румънската прогресивна обществена мисъл от 70-те години на миналия век. Тази мисъл се споделя от всички автори, които проучват събитията и движението на идеите в Русия, България и Румъния преди Руско-турската освободителна война.

Подчертах, че в Исмаил Христо Ботев продължава да бъде в атмосферата на руската литература, която възприема и разбира много по-дълбоко. Но в същото време той се подготвя за по-непосредно общуване с румънската среда, която го заобикаля, да проникне в румънската литература и така да изясни своята представа за румънеца, да долови неговите национални и социални възгледи. Преди да напусне Исмаил, той знае румънски език; разпространявайки заедно с Нечаев нелегална литература, знае за ония среди, които са приемали тази литература. Може да се предположи, че бил близък

на образуваната в Галац тайна революционна група; че като помощник на Каравелов при издаването на в. „Свобода“ и в. „Независимост“ се сближава с неговия кръг от румънски познати и пр. В тия години Ботев опознава твърде добре политиката на румънските правителства и платформата на различните буржоазни партии, които според случая осмива или критикува в своите публицистични статии; в тия години той се интересува по-определено от позицията на румънските държавници, едни от които познава и лично, както показват писмата и статиите му. Неособено важно свидетелство за това се съдържа например в писмото му до Иван Драсов от 1875 г.: „Брате Драсов! Моето отбиване в Браила излезе твърде щастливо... Из пътя се срещнах с един влах от официална нога и научих от него много неща. Тукашното правителство ще гледа на сичко през пръсти. Работете само по-енергично!“

Вдъхновен от перспективата на освободителната борба на Балканите, Ботев насърчава всяка стъпка, която сближава българи и румъни, с особена радост приветствува във в. „Знаме“ преподаването на румънския език в българското училище в Букурещ. Най-сетне през 1875 г. той става член на образуваното тогава в румънската столица тайно революционно общество, съставено от румънци, руснаци, българи и поляци, които често се събирали и водили задружен живот. Все през тази година участвува в дейността на образуваната в Букурещ „Славянска дружина“. „Когато тръгна с четата си за България — пояснява Доброджану Гера в писмото си до Георги Бакалов, — Христо Ботев дойде да се прости с нас и ни направи впечатление на човек, който дълбоко вярва в успеха на своето начинание.“ Сигурно към тях, членовете на тайното революционно общество, утрешният войвода на знаменитата българска чета се обърнал с познатите прощални слова, които предават дълбокото му уважение и признателност към тяхната солидарност с освободителното дело на българите: „Братя румъни! С вас ни свързва най-искрена симпатия, която нито веднаж не бе помрачена от каквото и да било неразбирателство.“ Тази среда именно, за която искаме да знаем повече, познавала и разбирала Ботев; възхищавала се от неговото родолюбие и от обичта му към отруденото човечество; тази среда познавала неговия поетичен талант, неговата дейност в Румъния, проникната от идеала, който сами са изповядвали. Същевременно със своята активност тя правела още по-крепка вярата му в утрешния Ден първи на освободените от веригите на робството народи, в разбирателството и сътрудничеството между балканските народи.

*

Журналистическата дейност, която Христо Ботев развива в Браила, след като напуска Исманл, както и работата му около издаването на в. „Свобода“ и „Независимост“ го поставят в непосредна връзка с румънската журналистика. При редактора на първия орган на БРЦК в Букурещ, комуто по дълбоко идейни съображения посвещава стихотворението „Делба“, той редовно чете главните румънски вестници, а също и коментарите в „Свобода“ и „Независимост“ за политическите цели на двете главни партии — либералната и консервативната. Овладейл румънския език, той навлиза самостоятелно в проблематиката на румънския периодичен печат, чете отделни произведения на румънската литература и така по-пълно опознава духовната и политическа атмосфера, в която живее и твори, атмосферата, чиито отличителни черти намира в творчеството му обобщен поетичен и публицистичен израз. Изясняването и на тази страна от връзките на Ботев с румънската литературно-обществена мисъл се затруднява от липсата на по-непосредни досто-

верни свидетелства. Задачата става още по-трудно решима, ако се цели установяването на упражнено върху Ботев въздействие и обратното — на Ботев върху румънската литература. Основен и безспорен обаче е фактът, че в Браила и особено в Букурещ нашият поет-революционер е в атмосферата на румънския духовен живот, способен да долови процесите в него, главните му тенденции и насоки. Едни от тези тенденции в развитието на румънската публицистика и литература привличат вниманието на Ботев и колкото по-пълно се представи връзката му с тях, толкова по-ярко се откроява широкото значение на тази връзка и личността на големия поет-революционер.

Да се спрем накратко върху румънската журналистика от ония години и отношението на Ботев към нея. Няма съмнение, че през годините, които прекарва в Браила и Букурещ, той проявява изключителен интерес към румънския периодичен печат. Колкото по-отговорна става неговата роля в живота и борбите на българската патриотична емиграция в Румъния, толкова повече нараства интересът му към румънския периодичен печат, към органите на либералната и консервативната партия, към различните хумористични вестници и календари с ярко изразена прогресивна политическа линия. Толкова повече нараства също и неговото обаяние сред ония румънски среди, които са го познавали по-отблизо и са могли да имат представа за същността на неговата дейност. Вестниците на либералната и консервативната партия са го привличали повече с официалните съобщения за обстановката в Румъния и европейските страни; другите пък — с критичната си позиция спрямо определени тенденции в политиката на румънското правителство, с подкрепата, която оказвали на прогресивните обществени сили в Румъния; с разнообразните публицистични форми, които използвали; с богатия илюстративен материал — в повечето случаи карикатури от Хенрик Дембицки. Освен широко популярните и извън границите на Румъния вестници „Romanul“ (орган на либералната партия, редактиран от К. А. Росети) специално заслужава да бъдат отбелязани тук „Lucrătorul“ („Работник“ — орган на образуваната през 1873 г. „Обща асоциация на всички работници в Румъния“), „Viitorul“ („Бъдеще“ — редактор Н. Ф. Бадеску, 1872—1874 г. — ратува за социална справедливост), хумористичният вестник „Asmodeu“ (1871—1874 г.) и някои от календарите, които били издавани тогава. В тях именно се срещат статии, стихотворения, епиграми и много други материали, които по своя идеен смисъл и патос стоят близко до вестниците на Ботев — „Будилник“ и „Знаме“, до издаваните в Румъния български вестници „Корупция горе, корупция долу, корупция надясно, корупция наляво, сиромашия в дома на народа, ненаситност у най-големите...“ — четем в уводната статия на бр. 50 на в. „Viitorul“ от 22.VII. 1873 г. Този прогресивен вестник независимо от погрешната си позиция спрямо славяните като цяло е последователен в своята критика спрямо консервативните политически и социални сили в румънското общество; социалната справедливост е негов основен девиз. Още повече това важи за в. „Lucrătorul“, но едва ли Ботев е чел този вестник. Същата или сходна линия поддържат и някои вестници в Браила и Галац, а ето една от хумористичните фрески на „Calendarul daracului“ за 1872 г.

ГОДИШНИ ВРЕМЕНА

Пр о л е т : Започва след баба Марта, но все пак ще имаме малко сняг... В началото времето ще бъде променливо като едно конституционно правителство, дошло на власт по силата на чуждестранна намеса...

Лято: Ще започне с големи горещини... Политическите дейци ще могат да получат въздух в заем.

Есен: Умерена и плодородна. На тиквите ще им провърви добре и производителите ще получат премия на панаира, който ще се проведе в Свищов. Или:

НАЦИОНАЛНИ ПРАЗНИЦИ

11 февруари: Възпоминание за революцията от 1866;

11 юни: чествуване революцията от 1848 г.

С богат политически смисъл са изпълнени също предсказанията за всичките 12 месеца на годината. И така е в много други календари и вестници с прогресивно демократично направление. Навсякъде късите поетични и публицистични форми (хумористични стихотворения, епиграми, съновидения и разни предсказания, остроумия и карикатури), към които Ботев не е безразличен като редактор на „Будилник“ и „Знаме“, са широко застъпени. „Calendarul Telegraphului“ за 1876 г., издаден в края на 1875 г., съдържа един „Катехизис на деспотите; „Calendarul veselei“ за 1876 има също занимливо четиво; „Calendarul Romănesc“ за 1875 г., издаден в джобен формат, припомня в подходяща форма всички основни дати и събития в историята на румънския народ. Или „Calendarul ghimpelui“ за 1875 — един от най-богат илюстрираните румънски календари.

Също голямо е значението на хумористичните и сатиричните вестници, които подлагат на остра критика различни страни на социалната и политическата действителност в Румъния, както и определени тенденции в политиката на големите европейски държави и Турция спрямо поробените от нея народи. Късите по форма публицистични статии, стихотворения и другите художествени материали, особено карикатурите — в по-голямата си част изработвани от приятеля на Ботев Хенрик Дембицки, — издават свободолюбието на румънеца, неговата привързаност към прогресивните социални идеи на века. Тези вестници характеризират едни от най-демократичните тенденции в развитието на румънския периодичен печат и неслучайно обединяват будните търсещи и критично настроени спрямо съвременността им представители на румънската литературно-обществена мисъл.

По-главните хумористични издания са били четени с голям интерес от почти всички редактори на български вестници в Румъния, а също и от много други български патриоти-емигранти. Едно подробно сравнително изследване на румънския и българския хумористичен и сатиричен печат ще посочи немало елементи на взаимовръзки, типологическо сходство и влияние от страна на румънския периодичен печат. През годините, които Ботев прекарва в Румъния, най-популярния и най-добре списван хумористичен лист с определено прогресивна национално-партиотична линия е вестник „Asmodeu“ (1871—1874), редактиран от Н. Т. Оръшану — познат румънски публицист-демократ, писател и общественик. Със сигурност може да се приеме, че Христо Ботев (като Каравелов, Стефан Стамболов, Кириак Цанков и други техни сънародници) е следял този вестник с богат и разнообразен художествен материал. Едно от по-непосредните доказателства за това е приятелството на българския поет с Хенрик Дембицки — главния карикатурист в „Asmodeu“. В документалната си студия „Карикатурите на Хенрик Дембицки в „Тъпан“ и „Будилник“¹ Татяна Силяновска първа

¹ Студията е поместена в сборника „Христо Ботев“, издаден през 1949 г. под редакцията на Михаил Димитров и Петър Диневков.

посочи и доказа творческа връзка между Ботев и Дембицки чрез един интересен, убедителен в много отношения паралел между карикатури в „Asmodeu“ и „Будилник“. Разбира се, паралелът не само между съответни карикатури, но между художествения материал в „Asmodeu“, „Тъпан“ и „Будилник“ показва с какво именно румънският вестник е представлявал интерес за Ботев. Тематиката му засяга предимно вътрешния живот на Румъния. Преобладаващата част от материалите са посветени на „вътрешни проблеми“ (например в брой 14: Тайната полиция; Резолюция на г-н префекта на полицията; брой 15: Събрание на депутатите, Отворено писмо към г-н Председателя на Министерския съвет и министър на вътрешните работи и пр.). В отделни броеве обаче се срещат и хумористични материали, насочени срещу политиката на Турция и Австро-Унгария (например карикатурата в брой 21 „Отговорът на везира на нотата на господин Бисмарк, в други случаи карикатуристите изобразява австрийски дипломати, чиято роля е била позната не само в Румъния, но също и в другите неосвободени още страни на Югоизточна Европа). Несъмнено Христо Ботев е намирал за интересна тази тематика на „Asmodeu“ и неговата обща насока е имал пред вид при списването на „Будилник“. Обстоятелството, че в „Будилник“ преобладават карикатурите, насочени срещу крепителите на тежкото отоманско робство, че в него по-ярко и по-последователно е проведена идеята за борба срещу политическите и социалните потисници на българския народ, показва основни черти на вестника и неговата програма, без да поставя под съмнение връзката му с „Asmodeu“, колкото и условна да е тя.

Съществено значение в случая имат и ония художествени произведения в „Asmodeu“, поменатите календари, „Viitorul“ и други прогресивни румънски периодични издания, които тематично и идейно са допадали на Ботев. Ще приведа тук някои примери из неговия по обем творчество на Н. Т. Оръшану, широко известен сред свободолюбиво настроените обществени кръгове в Румъния. Така например в своя „Dicționar politic“ („Политически речник“, 1871 г.) той вмъква такива понятия, които са тясно свързани с определени събития и течения; чрез остроумните тълкувания, които им дава, влияе върху общественото мнение. Ето:

Adunare (Събрание) — означава едно голямо сборище от лакеи, слуги...

Bandă — в политически смисъл това не е музикална група..., а едно голямо сборище от крадци.

В същия дух са обяснени още понятия като „боляри“, „побой“, „съобщение“, „династия“, „цар“, „право“, „гвардия“, „правителство“ — седем лица, събрани по вкус, „закон“, „свобода“ — голяма дума с много означения, „червено“ — един цвят, който никак не се харесва на биволите, болярите и другите домашни животни.

Този интересен автор, който предпочита късите хумористични форми, издава през 1872 г. неговия сборник от стихове „Opere satirice“ („Сатирично творчество“). Много от стихотворенията в него са отпечатани първо в различни хумористични вестници. Поради предположението, че Ботев е познавал тези стихотворения, които са показателни за художествено-изобличителната сила на румънската сатира от ония години, ще се спра накратко върху „Ziafetul“ („Гуляй“), „Un suspin“ („Една въздишка“) и „Banchetul disperării“ („Банкетът на отчаянието“). Това са три сатирични стихотворения с мотиви из съвременната на поета история на Румъния, насочени срещу Карол I и неговия режим, срещу социалната неволя на румънския народ. Не се отличават с особени художествени качества, но характеризират един етап от развитието на сатирата в румънската литература. Чрез тях свободолюбивата мисъл на

Н. Т. Оръшану получава внушителен израз и става още по-здрава връзката на литературата със съвременността, засилва се нейната критико-реалистична сила. Колко непосреден и ясен в обобщенията си е Н. Т. Оръшану в стихотворението „Ziafetul“:

Azi ciocoi chiuesc
Cu paharul plin
Țara plînge și platește.
Căci o sugе mișеlește
Liftă de străin. . .

Azi beții și ziafeturi
Mîndre sărbători
Căci се vînd а țării drepturi
De acei ce port pe piepturi
Cruci de vînzători.¹

В „Un suspin“ се разкриват прояви на социална неволя, изпитвана все по причина и на чужденеца-управник, натрапен от други и нежелан от народа.

Тематично обединено с първите две, „Banchetul disperării“ изобразява други черти на този особен момент от политическата история на Румъния, насочва вниманието към грубото властвуване на чужденеца над мислите, чувствата и бита на румънеца. Обемно и с нестройна композиция, стихотворението съдържа сполучливи и твърде характерни за критико-реалистичния метод на своя автор илюстрации, а именно:

De la-un cap la altul al țării
Sufлă rău vîntul trădării;
Și а lui suflare rece,
Peste fruntea noastră trece.

Trece, trece și inghiță,
Tot ce-i suflet, tot ce-i viață,
Tot ce simte romănește
Prin suflarea-i amorțește. . .

O! turnați vin în pahare
Că-i banchet de disperare
Goliți cupa ș-o umpleți iară.
Turnați chiar să deа pe-afara.

O! acei ce ne sugrumă
Au avut banchete sumă
Chiar beții nerușinate,
Orgii pline de păcate.

¹ В буквален превод цитираните строфи имат следното съдържание:

Днес чокоите ликуват
С пълна чаша,
Родината плаче и страда,
Защото подло я смучи
Нашественик чужденец

Днес има пиянства и гуляи,
Красиви празници
Понеже се продават правата на страната
От тези, които на гърдите си носят
Кръст на търговци (благородници).

Beți, români, în disperare,
Și gîndiți la rasbunare;
Căci destul Juda străinul
Ne adapă cu venin.

Iar tu doamne de ești mare
Dă-ne semnul de salvare,
Și fa iara să răsară
Cîrcubeul peste țară.¹

В този тематично обединен цикъл от сатирични стихотворения Ботев е могъл да долови сходни нему настроения, както и бунта срещу чуждия диктатор и социалното робство, срещу убийствената атмосфера на безразличието и лъжепатриотството. Разбира се, не могат да се съизмерват обобщенията у Ботев и разглежданият представител на сатирата в румънската литература от 70-те години. Предназначението на направеното тук кратко изложение върху хумористично-сатиричните вестници и календари, както и върху малкото по обем литературно творчество на Н. Т. Оръшану, е друго — да разкрие някои характерни черти на румънската литература от годините, които нашият поет революционер прекарва в Браила и Букурещ. Сатиричните произведения на румънската литература представят едни от отличителните ѝ особености, свързани с нейните борчески художествени традиции. Четени от Ботев, Каравелов и други наши сънародници, тези творби са формирали у тях представа за насоките на румънската литература, за нейното участие в идейно-политическите и социалните изменения в румънското общество. Същевременно те имат и по-специално значение: свидетелство са за онова, което в румънската литературна атмосфера е могло да задържи за повече погледа на Ботев, за естетически единни процеси в развитието на българската и румънската литература от десетилетието преди Освобождението. Това може да бъде илюстрирано и с други произведения от „Asmodeu“, „Viiitorul“, „Romanul“ и подобни на тях вестници с демократична програма, от „Тъпан“, „Будилник“

1
От една глава на друга
пръска зло вятърът на измяната
и неговото студено веене
минава над нашето чело.

Минава, минава и замръзва
всичко, що има душа, живот,
всичко, що се чувствава румънец,
чрез веенето замира.

О! налейте в чашата вино,
защото е банкет на отчаянието;
изпразнете чашата и отново я напълнете,
Налейте даже да прелее.

О тези, които ни задушават,
Имат много банкети;
Даже пиянства безсрамни,
оргии, пълни с нещастие.

Пийте, румънци, в отчаяние
и мислете за отмъщението.
Защото достатъчно чуждият Юда
ни напива с отрова.

Но ти боже си велик,
дай ни знакът на спасението
и отново над родината
небесната дъга да изгрее.

и други български хумористични вестници.¹ Най-добре обаче това сходство може да бъде очертано в едно подробно сравнително-типологично изследване, което да обхване и осветли всички съществени прояви на литературния процес. С оглед на задачата, която си поставя настоящото проучване (да покаже във възможната засега пълнота онова, което свързва Ботев и румънската литературно-обществена мисъл), ще завърша с един опит за паралел между Христо Ботев и Михаил Еминеску.

*

По своя труден жизнен път, свързан така дълбоко и трайно с националната съдба на нашите два съседни народа, Христо Ботев и Михаил Еминеску по всяка вероятност не се срещат нито веднъж. Когато през 1867 г. Еминеску посещава Браила и Галац заедно с театралната група на Йорго Караджале, Христо Ботев е в родния си град и още не е започнал своя бурен емигрантски живот в Румъния. Както вече бе посочено, след кратко пребиваване в Букурещ през есента на 1867 г. той идва в Браила, но представленията на поменатата театрална труппа, сигурно забелязани от Добри Войников, Ангелаки Савич и други български патриоти в този град, вече са отминала културна проява.² През следващата година Еминеску е суфльор в Националния театър в столицата, а Ботев се записва в Медицинското училище, което напуска само след два-три месеца. Тогава още неизвестен на румънската общественост, той изпада в голяма материална криза, зимните месеци на 1868—1869 г. прекарва заедно с Васил Левски в изоставена мелница край града и едва ли е могъл дори да си помисли за театър. По-късно, през 1876 г., една година преди Еминеску да се установи в Букурещ, Ботев напуска завинаги румънската столица — параходът „Радецки“ отвежда него и другарите му на родния бряг, откъдето поемат пътя към безсмъртието, към заветната мечта на поета революционер:

В редовете на борбата
да си найда и аз гроба.

Случва се така, че най-видните поети в българската и румънската литература, поетите съвременници и с близки дати в жизнената и творческата си биография, поетите, които характеризират главните насоки в двете литератури през този етап от развитието им, не се виждат нито в Браила, нито в Букурещ — единствено възможните тогава места на тяхната евентуална среща.

Казвам „с близки дати“, защото и двамата са родени приблизително в едно и също време (декември 1847 — януари 1850 г.); първите си оригинални поетични творби съставят и публикуват също едновременно — през 1866—1867 г.; до 1876 г. и двамата поети отпечатват своите произведения в Румъния: първият — в органите на българската революционна емиграция, а вторият — в „Convorbiri literare“ (Литературни беседи) и други румънски вестници

¹ В едно специално изследване не може да бъде отминат например хумористичният вестник „Кукуругу“ (Букурещ, 1876), който във всеки брой донася на първата си страница една карикатура, изобразяваща самозабравил се и надменен еснаф, стъпващ тежко и гордо. Градът и страната изобщо са в краката на този своего рода Кир Михалаки; през неговото увиснало от лой шкембе преминава думата patria (отечество), така често употребявана в същия и смисъл в българските хумористични вестници, издавани в Румъния.

² Уместно е да се отбележи, че през 1868 г. Йорго Караджале съставя една пиеса с мотив от революционната борба на българите, озаглавена „Битката на българите при Вербовка срещу турците и обесването на Константин в Русе“, мелодрама в 4 картини, която през 1873 г. бива преработена и представена под заглавие „Филип Тотю“, драма в три картини. Играна многократно, пиесата била широко известна в Румъния. Доколкото Еминеску е бил свързан с труппата на Йорго Караджале, не е изключена възможността да е познавал поменатата пиеса.

и списания; състоянието на самотност, което предразполага към философски размишления, е отличителна черта на отделни периоди в живота им. Като дейци с активно отношение към въпросите на своята съвременност, твърде скоро и двамата се насочват към възможностите, които периодичният печат им предлага за общуване с широките обществени кръгове; сатирата като художествена форма им е близка и те имат предразположение към нея — единият, за да насочва и вдъхновява борбата за национално освобождение, другият — за да критикува язвите на буржоазното устройство в Румъния. Разбира се, наред с хронологическото съвпадение на дати и прояви в тяхната дейност следва да се имат предвид и някои по-малко или повече съществени различия, обусловени от нееднаквите условия и влияния, при които се формират като личности, от етапите, през които преминава новата история на България и Румъния. Даже само един бегъл поглед върху публицистичната им дейност е достатъчен, за да забележим в нея твърде важни различия. В началото на 70-те години Ботев, както добре е известно, редактира и издава в Румъния четири български вестника, в най-важните от които („Знаме“ и „Нова България“) отстоява и пропагандира революционно-демократичните си възгледи, подготвя народните маси в родината си за решителната революционна схватка с отоманския поробител. И когато през 1875—1876 г. в България и други балкански страни се създава революционна ситуация, той с възторг възкликва, че се захваща вече „кървавата драма на Балканите“, включва се в тази драма с всичката си енергия и в нейната стихия намира своя „хладен гроб“ наскоро след поетическото си предказание:

Тоз, който падне в бой за свобода,
Той не умира!

Дните на Еминеску през това бурно десетилетие и особено след 1875 г. протичат по-иначе. Наскоро след като се завръща от Германия, където изпитва въздействие на определени философски и литературни течения,¹ специфични обстоятелства от живота му го заставят да работи в Яш, като изпълнява и различни административни задължения, после да бъде в кръга на консерваторите и да редактира в Букурещ техния политически орган „*Timpu!*“ („Време“). Неотменната повеля на поетическата му съвест обаче продължава да го насочва към страстно изобличаване на отрицателното и пошлото в изпълнената с остри социални конфликти и противоречия действителност, наблюдавана не само в тесните ѝ национални рамки. Тази действителност, която скъсява и неговата пролет, като отрано изсмуква силите му до пълно изтощение; тази действителност, която изпълва някои от стихотворенията и писмата му с пессимистично настроение, пронизващо до болка мислите и чувствата на поета. Без да бъде последователен привърженик на революцията, той всеки ден води активна борба срещу гнетителите на румънския народ и негативните тенденции в националното му развитие, чиито въпроси го занимават най-настойчиво. Лъчите на поетическия му талант стават все по-ярки; в творчеството му от ония години изпъква по-пълно истината за едно жестоко време; социално се осмисля неговата непресекаща обич към народ и родина. В тази истина за всичко, с което съвременната му действителност го вълнува, в този идеал за социална справедливост, а също и в неподправената му обич към родното е поетът и човекът Еминеску, неговата сила и неговият принос в литературната история на Румъния.

С тези именно основни черти на своето поетическо верую Еминеску се родее с познати имена в други национални literaturi, а в определени рамки

¹ Този въпрос се засяга или обстойно осветлява във всички по-значителни румънски и други изследвания за Еминеску.

и с Христо Ботев. Стиховете на Ботев от „На прощаване“, „Пътят е страшен, но славен“, „Аз може млад да загина“ и мисълта на Еминеску : „Каменист и неравен е пътят на правдата“, изказана в „Timpul“ през 1877 г. във връзка с други обществени явления, са едно от сигурните въведения към това сходство на мисли, настроения и идеи. Но кои по-точно са тези тонове и мотиви, които — открити в произведенията им — пораждат чувството за известна близост в тяхната творческа личност въпреки посочените вече различия в жизнения и идейния им път?

Със сигурност може да се приеме, че едно от несъмнените си основания това впечатление има в ярката връзка на поетическото творчество на Ботев и Еминеску с фолклора, с неговото богатство от сюжети, образи, жанрови форми и изразни средства. Редица специални изследвания на румънски и български автори мотивирано и нашироко изясняват всички важни аспекти на тази връзка с народното творчество, както и положителните последици, които произтичат от нея за художествената практика на Ботев и Еминеску, за демократизма и високата художественост на българската и румънската поезия изобщо. Забелязаното е вярно: тя им помага да проникнат надълбоко в историческата съдба на своите народи, да доловят отличителните белези на нравствената им характеристика и да наситят произведенията си с актуална проблематика. Естествено подхождат им не може и да не бъде различен — различни са и художествените похвати, използвани в творби като „До моето първо либе“, „На прощаване“, „Хайдутин“ или „Хаджи Димитър“, от една страна, и от друга — „Ce-ți doresc eu ție, dulce Românie“ („Какво желая на тебе, скъпа Румънио“), „Mai am un singur dor“ („Имам още едно единствено желание“), „Din valurile vremii“ („От вълните на времето“), „Luceafarul“ („Вечерницата“) или „Scrisoarea III“ („Писмо трето“). Народнопесенната традиция насочва българския поет към въпросите за робството и свободата, схванати от него в техния национален и общочовешки смисъл и решени в перспективите на революцията, на потиснатите и онеправданите както в собствената му родина, така също и в други страни на света. Контрастните чувства, които изпълват сърцето му в годините на емигрантския живот в Румъния, придават особено звучене и на стихотворенията му с интимни мотиви. Един и ясен е неговият призив към любимата:

Запей и ти песен такава,
Запей ми, девойко, на жалост,
Запей как брат брата продава,
Как гинат сили и младост,
Как плаче сирота вдовица
и как теглят без дом дечица!
Запей, или млъкни, — махни се!

В интимната лирика на Еминеску не се долавя тази с нищо неразкъсваема връзка на личното с осъзнатия дълг на революционера, който с всичко в себе си се стреми натам „де земя гърми и тътне от викове страшни и зловни“, където „буря кърши клонове, а сабя ги свива на венец“. Родината на поета не е пред прага на революцията, която е заангажира напълно твореца, публициста и революционера Ботев. В интимните стихове на Еминеску откриваме друга емоционалност и друга концепция за любовта и може би в това отношение те почти не се доближават до стиховете на Ботев. Колко различен и по своему пленителен е Еминеску например в стихотворението „От вълните на времето“ — едно от поетическите бисери в новата румънска литература:

Din valurile vremii, iubita mea răsai
Cu brațele de marmur, cu părul lung, bălai —
Și fața stravezie ca fața albei ceri

Slabită e de umbra duioa selor dureri!
Cu zâmbetul tău dulce tu mîngîi ochi mei,
Femeie între stele și stea între femei. . .¹

Но още в първите стихотворни и белетристични произведения получава свое отражение и животът с постоянните въпроси за социална правда. След тихите стихове за Буковина, които са в стила на народната песен и прозвучават като един малък, искрен и възторжен химн за нейната прелест, поетът внася в ритмиката на следващите си творби по-голяма динамика, излъчва ги с много реални черти на съвременната му действителност, с въпроси, които издават твърдата му ориентация към големите проблеми на времето. Всичко това определено говори за едно важно и съществено начало в неговото художествено мислене, което има корените си в традициите на румънската литература, в родната атмосфера, сред която поетът твори.

Ето само няколко илюстрации, които дават представа за тази важна особеност в ранните поетически творби на Еминеску:

Taceți! Cearța-amuțeasca. E-o oră grea și mare

.....
Astfel lumea-amuțește la întunecări solare,
Astfel marea-amuțește vuleane cînd s-aprind
Cînd prin a vieții visuri-ostiri de nori apare
A morți umbră slabă cu coasă de argint

Или:

Dar la ce să beau din lacul ce da viața nesfrîșta
Ca să văd istoria lumii dinainte-mi repetită
Cu acelasi lungi mizerii s-obosesc sufletu-mi mut?
Și să văd cum nasc popoare, cum trăesc, cum mor. Și toate
Cu virtuți, vicii aceleași cu mizerii repetate. . .²

Привързаността към родното и фолклора — изходна точка за по-пълното разбиране на редица техни произведения — и за двамата поети не означава изолуираност, а прозорец към вълненията и съдбата на други народи. Тя повишава и изостря тяхната чувствителност; когато по-късно се намират в друга среда — Ботев в Русия и Румъния, Еминеску в Австрия и Германия, — те се оказват в състояние да получат богата информация, да се обогатят с нови възприятия и да осмислят в по-вярна посока първоначалните си представи за света. В различна степен и двамата поети се интересуват от руската и западноевропейските литератури, от руската и западноевропейската обществена мисъл,

¹ На български стихотворението не е преведено. В буквален превод цитираната строфа гласи:

От вълните на времето се появи, любима моя,
с ръце от мрамор, с руса дълга коса —
и лице прозрачно като лицето на бледо небе,
отслабила от сянката на днешните неволи!
С твоята сладка усмивка галиш ти моите очи,
жена между звездите и звезда между жените.

² В буквален превод на български:

Мълчете! Негласна свада. Сега е тежко и отговорно време
.....
Така човечеството мълчи при затъмнение на слънцето,
така морето мълчи, когато вулкани изригват,
когато в съня отново сянката на смъртта заплашва.

***
Но защо да пия от езерото, което дава вечния живот?
За да видя историята на човечеството, известна ми отпреди
със същите безкрайни мизерии, уморява се душата ми няма.
И да видя как се раждат народите, как живеят, как умират. И всичко
с героизъм, същите прояви с познатите неслоди.

като в отделни случаи възприемат в тях еднородни по тип съчинения от Шилер, Гогол, Пушкин, Чернишевски, Маркс и други;¹ привлича ги политическата и културната история на човечеството; в течение са на социалните движения на века.

Така началното ориентиране на Ботев и Еминеску към някои от общите въпроси за призиването на човека и насоките на общественото развитие ползвава все повече близки измерения, което в случая е особено важно и ни интересува специално. И двамата с вътрешно убеждение въстават срещу фалша и общественото лицемерие, срещу фразьорството и привидното родолюбие, срещу демоничното господство на религиозната догма, срещу всички форми на национално потисничество. В редица техни поетични и публицистични произведения откриваме сходни мисли и констатации, протестите на будната им поетическа съвест срещу безпавието и робството. Думите на Еминеску „И да знаете, че в Румъния не работи никой друг освен една единствена класа, че на гърба на тази класа живеем всички от княза до пехотинеца“ са изцяло в защита на социално потиснатите и онеправданите, на работниците, от чието име Ботев говори и в поезията, и в публицистиката си. Или отношението им към религията — и за двамата тя е „измислена фраза“ от управляващите, внушава у хората покорност и смиреност спрямо ония, срещу които трябва да се борят в защита на своите права.

Всичко това има безспорно важно значение и всеки опит за сравнителна характеристика на двамата поети ще намира в него едни от сигурните си опорни точки. Обаче най-важната, най-съдържателната опорна точка е другаде — в ясната и напълно прогресивна позиция на Ботев и Еминеску спрямо Парижката комуна и свързаните с нейното дело актуални идейни, социално-политически и други въпроси, в произведенията, които Ботев и Еминеску създават в повишената атмосфера на революционните събития във Франция от 1871 г. Има нещо много характерно в това, че българската и румънската литература от оня период свързват своя художествен идеал с Парижката комуна по-определено именно чрез делото на най-видните си представители — Ботев и Еминеску.

Случва се така, че новината за голямото историческо събитие в Париж заварва българския революционер в Галац—Браила, където през 1871 г. издава своя в-к „Дума на българските емигранти“. Заедно със сънародника си Величко Попов, учител в Галац, образуват българска комуна и изпращат в Париж следната приветствена телеграма:

Paris
Comité de la Commune

Salutation fraternel et cordiale de la part de la Commune Bulgare.
Vive la Commune!

Révolutionnaires émigrants
Botiof, Popov

В същото време Ботев съставя и програмния документ „Символ-верую на българската комуна“, в която казва: „Вярвам в единната обща сила на човеческият род на земното кълбо, за да твори добро. И в единний комунисти-

¹ Що се отнася до Ботев, този въпрос е изяснен в научната литература за него. Редица изследвания за Еминеску документирано посочват доколко румънският поет е познавал и проучвал отделни трудове на марксистическата и западноевропейската материалистична наука. Представа за това българският читател може да получи и от книгата на К. Ф. Попович „Социалные мотивы в поэзии Эминеску“, Кишинев, 1963, стр. 72—76.

чески ред на обществото, спасител на всички народи от вековни тегла и мъки чрез братски труд, свобода и равенство. . . Изповядвам единния светъл комунизъм, поправител недъзите на обществото. Чакам събуждането на народите и бъдещият комунистически строй на целия свят.

Галац, 20 април 1871 г.“

В брой 4 на вестника си Ботев помества още и фейлетона „Плачете за Париж“, адресиран към ония, които не разбирали делото на Парижката комуна. . .

Това е всичко — друго произведение по повод на Парижката комуна той не написва, макар че нейният висок идеал съгръхва и стихотворенията му от ония години. При това положение на нещата не е необходимо да се доказва специално, че в случая Ботев не се отзовава като поет, а главно като публицист-революционер, който все повече се свързва с идеите и най-близките задачи на българското революционно движение. И трябва да се подчертае, че от гледна точка на програмата на това движение той постъпва правилно. Телеграмата и особено програмният документ „Символ-верую на българската комуна“, който е уникален факт в историята на литературата и националноосвободителните движения в Югоизточна Европа от оня период, се оказват най-подходящата за момента форма за непосредно идейно-политическо въздействие именно сред българската емиграция и целия български народ. В Сърбия подобна роля изпълняват статиите на сръбския революционер демократ Светозар Маркович и сръбският прогресивен печат като цяло.

Както установяват специализираните изследвания за Еминеску, след 1869 г. румънският поет разполага с богата информация за тежкото икономическо положение на работническата класа в напредналите западноевропейски страни, за нейните борби и идеали. В атмосферата на Парижката комуна, преди и след нейното обявяване, той е под силното въздействие на народните вълнения в Европа, на марксистеската и друга литература, която изучава. Свързал още първите си произведения с някои страни на социалната действителност в Румъния, Еминеску създава високохудожествени творби, чийто основен патос се определя от основното им предназначение: да заострят вниманието към света на тежкото социално робство и религиозната догма, да подкрепят борбата срещу този свят. Най-характерна в това отношение е поемата „Император и пролетарии“, преведена на различни езици и предмет на десетки проучвания. Първата редакция на поемата поетът създава в навечерието на Парижката комуна, втората — след нейното обявяване, обнародва я през 1874 г. в сп. „Convorbiri literare“ („Литературни беседи“). С актуалната си тематика и правдива художествена концепция тя е първото поетическо произведение не само в румънската литература, но също и в славянските литератури от Югоизточна Европа. Този факт придобива съществено значение за сравнителното литературознание, когато ше трябва да се изясни в пълната възприемането и художественото интерпретиране на идеите, прокламирани от Парижката комуна. „Император и пролетарии“ е първият художествен факт в румънската и другите балкански литератури, който показва, че на тези идеи Еминеску откликва предимно като поет, дълбоко развълнуван, с една прочувственост, която не носи белега на моментното настроение. Нищо в творбата не е преходно, всичко е изживяно от поета и прозвучава силно, в съответствие е със собствения му идеал за социална справедливост. Неговият протест срещу гнетителите на човешката свобода сега е категоричен и убедителен, очевидно идейната атмосфера на Парижката комуна го изпълва с увереност в справедливостта и историческата перспектива на борбата, която народните маси водят. Колко ясен е неговият призив:

Сринете тая правда, която ви разплаква,
и хората разделя на беден и богат!
Щом там, отвъд живота, награда ви не чака,
създайте друга правда, за всичките еднаква
и да живеем всички, тъй както брат с брат!

.....
Сринете до основи позорната държава,
дворци и църкви — кошер на подлост и вражди,
а бронзовите статуи на тяхната прослава
в пожарите хвърлете, та рукналата лава
да излечи на злото и сетните следи!

Сринете и затрийте надменността богата
и правдата двулика на днешния човек:
да няма глад и сълзи, ни пурпур и позлата,
една-едничка само да възсия мечтата
за равенство и братство отвека и довек!

.....
О, да — ще рухне всичко! Но ще изгрей прославен
като в легенда стара, заветният ви блян,
и дните ви ще минат тъй пълни, величави,
че и смъртта, когато ще угаси свещта ви,
ще ви се стори ангел очакван и желан!¹

Застанал на такава художествена и гражданска позиция, която откроява неговия поетичен талант, несъмнено Михаил Еминеску се родее с Ботев и първите пролетарски поети в двете литератури. В основните си тонове „Император и пролетарии“ е съзвучно не само с поменатите вече публицистични произведения на Ботев за Парижката комуна, но още и със стихотворението му „Борба“, насочено срещу същото царство на подлост, разврат и сълзи, на скърби и зло безконечно, в което:

Кипи борбата и със стъпки бързи
върви към своя свещени конец...
Ще викнем ние: „Хляб или свинец!“

— царство, което неизбежно извиква гневен протест и у Михаил Еминеску.

*

Христо Ботев и румънската литературно-обществена мисъл от 70-те години на миналия век е колкото съществена, толкова и още неизяснена тема из историята на българо-румънските литературни и идейни взаимоотношения през Възраждането. Досегашните проучвания на български и румънски автори заедно с опита на предлаганото изследване да представи в по-голяма пълнота онова, което свързва българския поет и революционер с Румъния и нейната литература, не изчерпват проблема. Бъдеща синтеза на всичко писано по предмета, изградена и върху новооткрити факти и документи предимно в румънските държавни архиви, които не без основание привличат вниманието на специалистите, ще разкрие богатото съдържание на тези взаимоотношения и тяхното отражение в идейната и литературната история на двата братски народа. Истинското предназначение на настоящата статия е да отбележи една нова стъпка към осъществяването на тази актуална научна задача, която може да бъде реализирана в по-пълнен обем и чрез един паралел между Ботев и Николае Бълческу — най-ярката личност в историята на румънската революционна демократична мисъл от първата половина на миналия век.

¹ Цитат по превода на Йордан Стратиев, публикуван в сп. Септември, 1950, кн. 5, стр. 108—109.